

Η φύση του ιστορικού ντετερμινισμού

1. Υλιστικά Αξιώματα και η «Ενεργητική Πλευρά»

Στον τάφο του Μαρξ, ο πιστός φίλος του Ένγκελς κατέθεσε, με τα παρακάτω λόγια, ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ιδρυτή του ιστορικού υλισμού:

«Όπως ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της οργανικής Φύσης, ο Μαρξ ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας: την απλή αλήθεια, μέχρι τότε καλυμμένη από υπερτροφική ιδεολογία, ότι ο άνθρωπος πρέπει πριν απ' όλα να έχει φαί, νερό, σπίτι και ρούχα, για να σκεφθεί για πολιτική, επιστήμη, τέχνη, θρησκεία κ.λπ. Ότι, επομένως, η παραγωγή των άμεσων υλικών αγαθών —και συνεπώς ο βαθμός οικονομικής ανάπτυξης ενός λαού ή μιας εποχής— καθορίζουν τα θεμέλια για την εξέλιξη των κρατικών θεσμών, των νομικών αντιλήψεων, των ιδεών για την τέχνη ή ακόμη και για τη θρησκεία, και επομένως πρέπει να εξηγηθούν στο φως της οικονομικής πραγματικότητας, και όχι αντίστροφα, όπως γινόταν μέχρι τώρα»¹.

Και όμως! Όσο και αν είναι ολοφάνερη η «απλή αλήθεια» που λέει ο Ένγκελς, το βάθος και η σημασία της ανακάλυψης του Μαρξ αμφισβητείται με σφοδρότητα και σήμερα, πάντα το ίδιο καλυμμένη «από υπερτροφική ιδεολογία».

Όμως αυτή η συστηματική παρερμηνεία και παραμόρφωση των απόψεων του Μαρξ για την ιστορική ανάπτυξη δεν περιορίζεται μεταξύ των αντιπάλων του, που για ευνόητους λόγους απορρίπτονται από πριν, με απροκάλυπτη εχθρότητα, οτιδήποτε απειλεί τις πάγιες θέσεις τους —ακόμη και αν πρόκειται για «απλή αλήθεια». Ενοχλητικότερη είναι η «συμφωνία» που βρίσκουμε στις ερμηνείες του «χυδαίου μαρξισμού», που ανάγουν τις λεπτές διαλεκτικές εξηγήσεις του Μαρξ σε απλουστευτικές καρικατούρες, αξιώνοντας μια χονδροειδή, άμεση αντιστοιχία μεταξύ ντετερμινιστικών αλλαγών της υλικής βάσης και μιας μηχανιστικής ανάδυσης ακόμη και των πιο αφηρημένων εννοιών.

Και ασφαλώς, τα ιδεολογικά κίνητρα των αντιπάλων του Μαρξ δεν χρειάζονται άλλες εξηγήσεις εκτός από την προφανή εχθρότητα της αρνητικής στάσης τους. Όμως, πολύ πιο περίπλοκη είναι η θέση του «χυδαίου μαρξισμού». Οι απόψεις των εκπροσώπων του εκτείνονται από το μοιρολατρικό ντετερμινισμό της Δεύτερης Διεθνούς, στον υποκειμενικό βολονταρισμό του Στάλιν και των ακολούθων του, μέχρι τον παράδοχο βολονταρισμό του «δομικού μαρξισμού», που καταφέρνει να συνδυάσει μια μηχανιστική αντίληψη προκαθορισμού και «συναμολογίας» με μια πλήρη υποτίμηση του υποκειμένου της κοινωνικο-ιστορικής δράσης. Έτσι, ιστορικά διαφορετικές καταστάσεις μιας σχετικής κοινωνικής ακινη-

σίας —όσον αφορά τη σύγκρουση κεφαλαίου και εργασίας— παράγουν χαρακτηριστικά στατικές ιδεολογικές εννοιοδοτήσεις για το κοινωνικό γίγνεσθαι.

Μια τέτοια στάση του χυδαίου μαρξισμού, ως προς την επικρατούσα σήμερα κοινωνική ακινησία, διαχωρίζει τη θεωρία από την πράξη και τις αντιπαράθετεί σε ένα μοιρολατρικό/θεληματοικό πλαίσιο ιστορικού ντετερμινισμού, εισάγοντας μια φετιχιστική άποψη για την «επιστήμη» (στοιχεία της Δεύτερης Διεθνούς), ή μια αυθαίρετη/υποκειμενική αντίληψη της «πάλης των τάξεων» (ο Στάλιν και οι οπαδοί του), ή ένα συνδυασμό των δύο («δομικός μαρξισμός»), αντί της μαρξιστικής διαλεκτικής για τη βάση και την υπερδομή και τον αδιαφιλονίκητο κοινωνικό δυναμισμό που υπάρχει μέσα της.

Συχνά κατηγορείται ο Μαρξ για «ιστορικό ντετερμινισμό», για «οικονομικό ντετερμινισμό», και γενικά για «ντετερμινισμό». Εντούτοις, αν θυμηθούμε ότι ακόμη και ένας ιδεολογικός, όπως ο Χέγκελ, ορίζει την ελευθερία ως «εγνωσμένη αναγκαιότητα», είναι δύσκολο να βρούμε νόημα —αν υπάρχει!— στις ιστορικές αντιλήψεις που επιχειρούν να απαλείψουν τους αυστηρούς προκαθορισμούς στην πορεία των ιστορικών γεγονότων και εξελίξεων, αντικαθιστώντας τους με κάποια «αρχή απροσδιοριστίας». Πράγματι, κάθε ιστορική θεωρία, που αξίζει το όνομά της (!), είτε ιδεαλιστική είτε υλιστική, πρέπει να λειτουργεί στο πλαίσιο ενός συνόλου συνεπών προκαθορισμών που εντοπίζουν και προσδιορίζουν το σχετικό βάρος και τη σημασία των γεγονότων, συνδέοντάς τα και καθορίζοντας μέσω των συνδέσμων μια ιστορική, αρκετά μακροπρόθεσμη και κατανοητή τάση εξέλιξης. Συνεπώς, η σωστή ερώτηση δεν είναι «προκαθορισμός ή απροσδιοριστία», αλλά το τι είδος ιστορικής εξήγησης υιοθετεί κανείς: ένα μηχανικό ντετερμινισμό ή ένα διαλεκτικό συνολικό πλαίσιο;

Η μαρξιστική αντίληψη απέρριψε από την αρχή κάθε μηχανιστική εξήγηση, τονίζοντας ότι το βασικό ελάττωμα κάθε προηγούμενου υλισμού (και αυτού του Feuerbach) είναι ότι τα αντικείμενα και η πραγματικότητα θεωρούνταν μόνο ως οι μορφές των πραγμάτων, ή ως θεώρηση, και όχι ως *συνειδητή ανθρώπινη δραστηριότητα* ή πράκτική. Έτσι, σε αντίθεση με τον υλισμό, η *ενεργητική* πλευρά εμφανιζόταν αφηρημένα στον ιδεαλισμό —ο οποίος, βέβαια, δεν γνωρίζει την πραγματική αισθητηριακή δραστηριότητα, ως τέτοια.

Στις γνήσιες ιστορικές εξηγήσεις, η αποδοχή τους εδραϊώνεται στο κατά πόσο μπορούν να εξηγήσουν την «ενεργητική πλευρά» μέσω της οποίας η ιστορία συνεχώς δημιουργείται —και δεν δίνεται απλά σαν μια ωμή συγκέντρωση και μοιραία συνέπεια κάποιων αυτοπροωθούμενων υλικών δυνάμεων².

Βέβαια, βλέπουμε παντού στην ιστορία τέτοιες δυνάμεις: στην ιστορία της ταξικής κοινωνίας, ή στην «προ-ιστορία», όπως την ονόμασε ο Μαρξ, σε αντιδιαστολή με την «πραγματική ιστορία» που θα έρθει όταν ο ανθρώπινος φορέας θα ελέγχει πλήρως τον προσρισμό του. Αλλά και όταν ακόμη κυριαρχούν οι υλικές αυτές δυνάμεις, στις σκοτεινότερες φάσεις της «προ-ιστορίας», υπάρχει μια αυξανόμενη εξουδετέρωσή τους, χάρις στο δυναμικό έλεγχο από την «ενεργητική πλευρά». Αλήθεια, πόσο καλύτερος θα γινόταν ο συσχετισμός ανάμεσα στις υλικές δυνάμεις και στον ανθρώπινο φορέα του καιρού μας, αν οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, που υπάρχουν εν δυνάμει για την ικανοποίηση των γνήσιων ανθρώπινων αναγκών, δεν διαστρεβλώνονταν από την αναγκαστική υποταγή τους στην αλλοτριωτική εξουσία του επεκτεινόμενου κεφαλαίου που αυτο-αναπαράγεται; Και μάλιστα σε μια ιστορική συγκυρία, όπου η απομάκρυνση των περιορισμών στους φυσικούς

πόρους δεν φαίνεται πια ακατόρθωτη, αν δεν υπήρχε η παραλυτική —όχι όμως και αξεπέ-
ραστη— έφοδος των ανταγωνιστικών κοινωνικών αντιθέσεων! Διότι ακριβώς οι τελευταί-
ες είναι που δημιουργούν την ψεύτικη εντύπωση για ανθρώπινα ανεξέλεγκτες υλικές δυνά-
μεις, δήθεν υπεύθυνες για τις κρίσεις αφθονίας (υπερπαραγωγής), εμφανιζόμενες με τη
μορφή ενός αισχρού παράδοξου —σαν χρόνιες «ελλείψεις»— εξαιτίας της ιδιοτέλειας αυ-
τής της ίδιας ενεργητικής πλευράς.

2. Φιλοσοφική Θεμελίωση του Ιστορικού Υλισμού

Στην προσπάθειά του να εμφανίσει τις αληθινές ιστορικές δυναμικές της «ενεργητικής
πλευράς» της ανθρώπινης συμμετοχής στο πολύπλοκο δίκτυο των κοινωνικών καθορι-
σμών —στον ενεργητικό της χαρακτήρα που ορίζεται ως η αντικειμενική κίνηση από την
«προ-ιστορία» στη «νέα ιστορική μορφή»— ο Μαξ έπρεπε να ξεκινήσει από μια θέση δια-
μετρικά αντίθετη με αυτή του Χέγκελ, σε όλα τα βασικά θέματα. Έτσι, προώθησε την εργα-
σία στη μορφή που τελικά αποτέλεσε τη θεμελίωση του ιστορικού ντετερμινισμού και της
χειραφέτησης: ως «συνειδητή παραγωγική δραστηριότητα», και στη συνέχεια ως το θεμέλιο
της περιπλοκότερης διανοητικής παραγωγής. Παρομοίως, απέρριψε κάθε μορφή θεολογι-
κής τελεολογίας, ενώ συγχρόνως εστίαστρε στο δυναμικό υλικό/διανοητικό σκοπό της ερ-
γασίας: τόσο ως ανθρώπινη, ατομική παραγωγή, όσο και ως δημιουργία των συνθηκών
ενός χειραφετούμενου κοινωνικού μετασχηματισμού προς την κατεύθυνση του «βασιλείου
της ελευθερίας».

Με το ίδιο πνεύμα συνέλαβε τη φύση του ιστορικού προκαθορισμού και το ξετύλιγμα
της ιστορικής αναγκαιότητας —σε αντίθεση με την αυτοδημιουργούμενη κυκλικότητα αυ-
τών των εννοιών στο πλαίσιο της κολοβωμένης διαλεκτικής του Χέγκελ— ως την αναγκα-
στικά εξαφανιζόμενη αναγκαιότητα των πραγματικών ιστορικών μετασχηματισμών που,
μέσω του αυξανόμενου εξουσιασμού των αντικειμενικών περιορισμών της υλικής ζωής, δι-
ευρύνουν τα περιθώρια της ελευθερίας³. Επομένως, δεν μπορεί να υπάρξει κάτι σαν «το τέ-
λος της ιστορίας», αφού η ιστορία πρέπει να παραμένει θεμελιακά ανοιχτή —ώστε να ονο-
μάζεται ιστορία— για να έχουν νόημα η «πρωτοβουλία» και η «ελευθερία» με όρους των
αντικειμενικών δυνατοτήτων της ανθρώπινης αυτοπραγμάτωσης.

Επιπλέον, αν η ιστορία καθαυτή πρέπει να παραμένει θεμελιακά ανοιχτή, πώς μπορεί
κανείς να υιοθετεί μια στάση χωρίς κριτική προς ένα κράτος —διαρκές πλαίσιο κάθε μελ-
λοντικής ιστορικής εξέλιξης; Μια τέτοια αντίφαση στις έννοιες μπορεί να υποστηρίζεται
μόνο από εκείνους που ταυτίζουν το σύγχρονο κράτος με τις βασικές συνθήκες της κοινω-
νικής ζωής γενικά, όπως πράγματι έχουν κάνει στο μεγαλύτερο μέρος της φιλελεύθερης πο-
λιτικής θεωρίας.

Ο ίδιος ο Χέγκελ υιοθέτησε ένα πιο απλοϊκό σχήμα σε σχέση με τους προγενεστέρους
του: αντέταξε στον υλικό κόσμο ένα εσωτερικό «ιδανικό βασίλειο», επιμένοντας ότι το
πνεύμα, μέσα στην εσωτερική του ζωή, συλλαμβάνει την αλήθεια και την ουσία των πραγ-
μάτων, όντας στην κοιλίδα του και επανευρίσκοντας τον εαυτό του⁴. Έτσι, συνέλεξε τα
θέματα «της επανεύρεσης του πραγματικού» και «της απόλαυσης του παρόντος» με τις

απόψεις του για το τέλος της ιστορίας και την τελική ανάδειξη ενός τέτοιου τέλους — «αντικειμενικά και πραγματικά», κάτω από την κυριαρχία της Ευρώπης, μέσω της απόλυτης διάρκειας του ιδανικού κράτους. Αυτά απλώς έμοιαζαν με αληθινή ιστορία αφού, ενώ εισάγουν αντικειμενικές δυνάμεις στη γένεσή τους, συγχρόνως τις βγάζουν από την πίσω πόρτα (!), αφού βλέπουν όλες τις απαραίτητες ιστορικές κινήσεις σαν μια από πριν αναμενόμενη «επιστροφή του πνεύματος στον εαυτό του». Έτσι, όσο απλοϊκό κι αν ήταν στις λεπτομέρειές του το χεγκελιανό σχήμα, κατόρθωσε να ενώνει ιδεολογικά το «τέλος της ιστορίας» και της απόλυτης διάρκειας του κράτους.

Είναι φανερό, ότι η απόρριψη από τον Μαξ της ιδέας του «τέλους της ιστορίας» συνεπαγόταν και μια ριζικά κριτική στάση στην ιδέα του κράτους ως ιστορικού προϊόντος, καθώς και σε όλες τις θεωρίες —τόσο τις αρχικές φιλελεύθερες όσο και τις εγγελιανές παραλλαγές— που δεν κατόρθωσαν να δουν το κράτος με ιστορική συνέπεια. Κάθε κοινωνική οργάνωση, μικρή ή μεγάλη, πρέπει να αντιμετωπιστεί με ανυπόμονη ιστορικούς όρους, και όχι να θεωρείται ως «έτοιμη», όπως η Παλλάς Αθηνά που ξεπηδά πάνοπλη από το κεφάλι του Δία! Η θεώρηση πρέπει να γίνεται, τόσο στη γένεση όσο στην ιστορική διάλυση, μέσα στο —γενικά αγνοούμενο— μαρξιστικό πνεύμα της ιστορικής αναγκαιότητας.

Από την άποψη αυτή, η μεθοδολογική κριτική των θεωριών που «από πριν δέχονται το προς απόδειξη» αποτελεί ένα βασικό οδηγό στη μαρξιστική προσέγγιση όχι μόνο του Χέγκελ (ιδιαίτερα της θεωρίας του για το κράτος), αλλά επίσης του Hobbes και του Locke, καθώς και των κλασικών της πολιτικής οικονομίας. Πράγματι, όλες αυτές οι θεωρίες τείνουν να ταυτίσουν το σύγχρονο κράτος και την ελεύθερη αγορά με τις στοιχειώδεις συνθήκες της κοινωνικής ζωής —αποκλείοντας έτσι από πριν κάθε δυνατότητα ένταξης των κοινωνικών οργανώσεων μέσα στο δυναμικό πλαίσιο του ιστορικού προορισμού τους.

Στη μαρξιστική αντίληψη ενός αντικειμενικού και ανοιχτού ιστορικού καθορισμού, η φιλοσοφία και τα κατηγορήματά της προσλαμβάνουν ένα ρόλο ποιοτικά διαφορετικό από ό,τι πριν. Πράγματι, ακόμη και στο εγγελιανό πλαίσιο (που τόνιζε τη σημασία της «ενεργητικής πλευράς»), η φιλοσοφία, σαν τη γλαύκα της Αθηνάς (!), έπαιζε το ρόλο του βραβείου παρηγοριάς σε μια αναπόφευκτη παραίτηση προς την ψεύτικη σιγουριά του κατεστημένου. Η φιλοσοφία, που οριζόταν σαν «το ρόδο στο σταυρό του παρόντος», προορισμό είχε την υποχρεωτική «συμφιλίωση με την πραγματικότητα» και την παροχή αυθεντίας —μέσω των «αιώνιων» κυκλικών κατηγοριών της αρχής και του τέλους στο «ουσιαστικό παρόν» μιας ανιστόρητης «πραγματικότητας». Η φιλοσοφία αυτή, όπως η γλαύκα της Αθηνάς, ανυψωνόταν στις άχρονες κατηγορίες του εγγελιανού διαλεκτικού κύκλου, για να εκπληρώσει την παραπάνω συμφιλιωτική παραίτηση. Αλλά και αντίστροφα: τα φιλοσοφικά κατηγορήματα που παρήγαγαν το κυκλικό σχήμα της «πραγματικότητας» —σε αντιστοιχία με την προκατάληψη για την «επιστροφή του πνεύματος στον εαυτό του»— οδηγούσαν μοιραία σε μια απαισιόδοξη κοσμοθεώρηση μιας αναπόφευκτης συγκατάβασης και εσωτερικής παραίτησης.

Αντίθετα, στη μαρξιστική άποψη, η φιλοσοφία είχε ένα θεμελιώδη ιστορικό χαρακτήρα και, επομένως, ήταν ανοιχτή σε υλιστικά προσδιορισμούς αντικειμενικούς προκαθορισμούς. Συγχρόνως, αποτελούσε ένα ενεργητικό συστατικό της πολύπλοκης διαλεκτικής της κοινωνικής βάσης και της υπερδομής της και, επομένως, συνιστούσε ένα αναγκαίο εργαλείο του αγώνα για χειραφέτηση από το «σταυρό του παρόντος»: τον άθλιο ρόλο της απαν-

θρωπιάς στην εκμεταλλευτική «πραγματικότητα» του κατεστημένου. Βέβαια, ήταν η επικρατούσα κατάσταση των πραγμάτων που έκανε αναγκαίο τον προσανατολισμό της φιλοσοφίας προς την «αλλαγή του κόσμου», μέσα από την αναλυτική-ερμηνευτική κριτική της για το παρελθόν. Όμως ήταν μόνο η διαλεκτική σύλληψη της κοινωνικής βάσης και της υπερδομής της που ανέδειξε το υλιστικά ενεργητικό δυναμικό της φιλοσοφίας και, επομένως, τον απελευθερωτικό ρόλο της στο πολύπλοκο δίκτυο των ιστορικών προκαθορισμών —και τελικά έκανε ρεαλιστικό το ρόλο αυτόν.

Όσον αφορά τις φιλοσοφικές κατηγορίες, ο ιστορικός τους χαρακτήρας έπρεπε να τονιστεί το ίδιο ριζοσπαστικά. Έτσι, ο Μαρξ τόνισε την αντικειμενική, ιστορική εξέλιξή τους ως «μορφών ύπαρξης» [Daseinsformen], που προέκυπταν στις πρακτικές διαπλοκές της κοινωνίας, πριν ακόμη συλληφθούν από τους φιλοσόφους και τους οικονομολόγους στη γενική τους μορφή. Έτσι, π.χ., η γενική κατηγορία της εργασίας εμφανίζεται στη θεωρία μόνο μετά τον παραμερισμό ή την περιθωριοποίηση των ειδικών μορφών της —όπως η αγροτική εργασία που ήταν καθοριστική στο φυσιοκρατικό σύστημα.

Έτσι:

«Κατά κανόνα, οι γενικότερες αφαιρέσεις αναδύονται μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας όσο γίνεται συγκεκριμένης εξέλιξης, όπου ένα πράγμα φαίνεται ως κοινό σε πολλούς, σε όλους, και τότε παύουν να το βλέπουν σαν μια *ιδιαίτερη* μορφή. Όμως, συγχρόνως, η αφαίρεση αυτή για την "εργασία" δεν είναι απλώς το προϊόν μιας νοητικής αφαίρεσης από ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας, αλλά αντιστοιχεί σε μια μορφή κοινωνίας όπου το άτομο μπορεί εύκολα να αλλάξει εργασία και όπου το συγκεκριμένο είδος εργασίας είναι απλώς μια σύμπτωση. Όμως τώρα όχι μόνο η κατηγορία της εργασίας αλλά η ίδια η εργασία έχει κατακτήσει το μέσο δημιουργίας πλούτου, έχοντας πάψει να συνδέεται οργανικά με τις ιδιαίτερες μορφές εργασίας. Μια τέτοια κατάσταση, στην πιο ακραία της μορφή, υφίσταται στην πιο σύγχρονη μορφή αστικής κοινωνίας —τις Η.Π.Α. Εκεί, για πρώτη φορά, η αφετηρία των νεότερων οικονομικών θεωριών, συγκεκριμένα, η αφαίρεση της κατηγορίας "εργασία", η "εργασία καθαυτή", η καθαρή και απλή εργασία, γίνεται αληθινή στην πράξη...»⁵. «Στην εξέλιξη των οικονομικών κατηγοριών, όπως και σε κάθε άλλη ιστορική επιστήμη, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο φορέας τους —εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία— καθορίζεται τόσο από τη θεωρία όσο και από την πράξη και, επομένως, οι κατηγορίες αυτές εκφράζουν μορφές του γίνεσθαι, χαρακτηριστικά της ύπαρξης της συγκεκριμένης αυτής κοινωνίας και, επομένως, η κοινωνία αυτή δεν αρχίζει διόλου από το σημείο απ' όπου μπορούμε να μιλάμε γι' αυτήν ως τέτοια»⁶.

Έτσι, οι φιλοσοφικές κατηγορίες δεν παράγονται από μια «αυτο-ενεργό ιδέα», αλλά, ως «μορφές του γίνεσθαι», πρέπει να αντανakλούν, σε κατάλληλη μορφή, κάποια ουσιαστική σχέση. Ακόμη, δεν μπορεί να απομονωθούν από ιστορικούς προσδιορισμούς αλλά, ως μορφές ελεύθερου κοινωνικού γίνεσθαι, καθορίζονται ως αφαιρέσεις αυτού του γίνεσθαι, αναδεικνύοντας την εγγενή ιστορική δυναμική του. Η επανόρθωση, λοιπόν, της φιλοσοφίας απαιτεί «να αφήσουμε την πραγματικότητα να μιλήσει την αλήθεια της», αντί να βάζουμε την αλήθεια στην προκρούστεια κλίνη προκατασκευασμένων κατηγοριών, στο όνομα κάποιας αφηρημένης «αιώνιας αλήθειας».

Η φιλοσοφία, κατά τον Μαρξ, είχε να παίξει ένα ζωτικό ρόλο στη διαδικασία της χειραφέτησης. Όμως, για να το πετύχει αυτό, θα έπρεπε πρώτα να χειραφετηθεί η ίδια από

την τυραννία των δικών της σκοταδισμών και προκαταλήψεων, θεμελιούμενη σε όλα τα επίπεδα —από τις πιο άμεσες και ειδικές προτάσεις στις πιο αφηρημένες κατηγορίες και γενικεύσεις— στην πραγματική ιστορική δυναμική του κοινωνικού γίγνεσθαι. Αυτή ακριβώς τη θεμελίωση θα παρείχε η υλιστική σύλληψη της ιστορίας.

Έτσι, τον Μαρξ —κάθε άλλο παρά «οικονομικό ντετερμινιστή»— τον απασχολούσε βαθιά η ελευθερία της ανθρώπινης χειραφέτησης, που θα προερχόταν από τις δυνατότητες της «ενεργητικής πλευράς» να υπερβεί τους ανταγωνισμούς της «προϊστορίας» και να προχωρήσει στο «βασιλείο της νέας ιστορικής μορφής». Όμως, τόσο το δυναμικό της απελευθέρωσης όσο και οι περιορισμοί της χειραφέτησης θα έπρεπε να καθοριστούν με ακρίβεια, σε αντίθεση με την κενή «ελευθερία» της φιλοσοφικής σύλληψης για την αυτοπραγμάτωση της ιδέας μέσα στη δουλεία και το «αιώνιο παρόν» του καπιταλιστικού κράτους.

Οι αντικειμενικοί περιορισμοί της κοινωνικής εξέλιξης, που εμπόδιζαν το ξεπέραςμα της «προϊστορίας», έπρεπε να αναγνωριστούν και να εντοπιστούν, ώστε να επιτρέψουν μια ουσιαστική παρέμβαση στον *πραγματικό* κόσμο. Έτσι, η υλιστική σύλληψη της ιστορίας, με τη βαρύτητα στη σχέση «*βάσης και υπερδομής*», έφερε την απαραίτητη διόρθωση στους παλιότερους ρόλους της «ενεργητικής πλευράς», τοποθετώντας τις ιδέες μέσα σε ένα συνεπές πλαίσιο προσδιορισμών, αντί είτε να τις αγνοεί είτε να τους αποδίδει μυθικές δυνάμεις σε έναν εξωπραγματικό κόσμο.

Συγχρόνως, οι προσδιορισμοί της βάσης και της υπερδομής έπρεπε να θεωρηθούν ως δυναμικοί *αλληλοπροσδιορισμοί* —και, επομένως, καθόλου ως μηχανικοί μονόδρομοι, όπως συχνά παρερμηνεύουν τη μαρξιστική άποψη— ώστε η παραπάνω παρέμβαση στην «ενεργητική πλευρά» να γίνει ουσιαστική. Έτσι, η υλιστική σύλληψη της ιστορίας έπρεπε από την αρχή να διαρθρωθεί ως η *διαλεκτική* της βάσης και της υπερδομής, με τις αντιστροφές και αυτονομίες που γεννούν οι αλληλοπροσδιορισμοί.

Ιδού, πώς ο Μαρξ διατύπωσε ήδη στη *Γερμανική Ιδεολογία* —σε αντίθεση με τις ιδεαλιστικές συλλήψεις— τη θέση του για την ιστορία και τη διαλεκτική της «αντίστροφης δράσης» ανάμεσα στις διάφορες δυνάμεις που συνιστούν το κοινωνικό σύμπλεγμα της βάσης και της υπερδομής:

«Αυτή η σύλληψη της ιστορίας βασίζεται στην ανάλυση της πραγματικής διαδικασίας της παραγωγής —αρχίζοντας από την υλική βάση της ίδιας της ζωής— και στην κατανόηση των σχέσεων που συνδέονται μ' αυτή και οι οποίες προκύπτουν από αυτή την παραγωγή, δηλαδή στην κατανόηση της κοινωνίας στα διάφορα στάδιά της, πράγμα που αποτελεί τη βάση της ιστορίας. Βασίζεται ακόμη στη δράση της παραγωγής στην πολιτεία, και στην εξήγηση του πώς προέρχονται από αυτή τα διάφορα θεωρητικά προϊόντα, όπως η συνείδηση, η θρησκεία, η φιλοσοφία, η ηθική κ.λπ., κ.λπ... Έτσι, η κατάσταση μπορεί να περιγραφεί στην ολότητά της (και, επομένως, και η *αντίστροφη* δράση μεταξύ των μερών της). Δεν χρειάζεται, όπως στην ιδεαλιστική προσέγγιση της ιστορίας, να αναζητεί κανείς μια *κατηγορία* σε κάθε περίοδο, αλλά αρκεί να μένει στην πραγματική ιστορία. Ακόμη, δεν εξηγεί την πράξη από την ιδέα, αλλά τη δημιουργία των ιδεών από την υλική πρακτική και επομένως συμπεραίνει ότι όλες οι μορφές και τα προϊόντα της συνείδησης δεν μπορεί να αναλυθούν μόνο νοητικά, καταφεύγοντας στην «αυτοσυνείδηση» ή σε «φαινομενικότητες», «φάσματα», «ιδιαιτερότητες» κ.λπ., κάτι που κάνουν *απορρίπτοντας στην πράξη* τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις —δηλαδή η τακτική που γέννησε την ιδεολογική πλάνη. Όμως, δεν είναι η ιδεολογική κριτική αλλά η

επανάσταση που κινεί την ιστορία, καθώς και τη θρησκεία, τη φιλοσοφία και κάθε άλλη θεωρία. Βλέπουμε έτσι ότι η ιστορία δεν τελειώνει με τη διάλυση της σε "αυτοσυνείδηση", σαν "το πνεύμα του πνεύματος", αλλά κάθε στάδιο της εγκλείει μια υλική συνέπεια, ένα αθροισμα δυνάμεων παραγωγής, μια ιστορικά δημιουργημένη σχέση με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους —σχέση που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά. Πρόκειται για ένα σύνολο δυνάμεων παραγωγής, υλικών πόρων και περιστάσεων, που αφενός τροποποιείται από την καινούργια γενιά, ενώ συγχρόνως της προδιαγράφει τις συνθήκες ζωής, δίνοντάς της μια καθοριστική πορεία, έναν ειδικό χαρακτήρα. Έτσι, γίνεται φανερό ότι οι συνθήκες αναδεικνύουν τον άνθρωπο, ακριβώς όπως και οι άνθρωποι δημιουργούν τις συνθήκες»⁷.

Όπως βλέπουμε, μολονότι στο έργο αυτό του Μαρξ ο άμεσος στόχος του ήταν ο ιδεαλισμός —κάνοντας ανάγλυφη την υλική βάση της αναγκαίας διόρθωσης— καθόλου δεν παρέβλεψε τις πολύπλοκες διαλεκτικές διασυνδέσεις. Αυτό γίνεται φανερό από τις ακόλουθες επεξηγήσεις για τη θεμελιακή σχέση μεταξύ της παραγωγής —της υλικής βάσης της κοινωνίας— και της κοινωνικής συνείδησης:

1) Γίνεται διάκριση μεταξύ των διάφορων «θεωρητικών προϊόντων» και των «μορφών της συνείδησης» (θρησκεία, φιλοσοφία, ηθική κ.λπ.) μέσα στις οποίες γεννήθηκαν τα θεωρητικά αυτά προϊόντα. Τονίζεται, έτσι, η ιδιομορφία και η αυτονομία των διάφορων μορφών της συνείδησης που μεσολαβούν μεταξύ της υλικής βάσης και των θεωρητικών προϊόντων.

2) Σε σχέση με το προηγούμενο σημείο, το βάρος δίνεται στη δημιουργία των ιδεών (από την υλική πρακτική της κοινωνικής ιστορίας), οι οποίες αφορούν κυρίως στον αρχικό σχηματισμό των μορφών και των προϊόντων της συνείδησης. Πράγματι, αφού οι διάφορες μορφές της συνείδησης έχουν τη δική τους αυτονομία και ιστορική διαδρομή, η αναπαραγωγή και ο μετασχηματισμός των ιδεών —ακόμη και των ριζοσπαστικά νέων— επηρεάζονται βαθιά από τις μορφές της συνείδησης μέσα από τις οποίες γεννιούνται όλες οι ιδέες.

3) Ο Μαρξ επιμένει ιδιαίτερα στη σπουδαιότητα της έννοιας της ολότητας, που χωρίς αυτή η περιπλοκή φύση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης παραμένει ακατανόητη. Μόνο αν δούμε τις διάφορες πλευρές της σχέσης ανάμεσα στις «υλικές πρακτικές» και στις «ιδέες» ως αξεχώριστα συστατικά ενός συνολικά δομημένου συμπλέγματος, τότε μόνο θα αποφύγουμε τον κίνδυνο ενός μηχανιστικού αναγωγισμού⁸.

4) Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο Μαρξ μιλά για την «αντίστροφη δράση των διάφορων πλευρών μεταξύ τους», και όχι για μια μονόδρομη σύνδεση της κοινωνικής βάσης με τις αντίστοιχες ιδέες —και βέβαια κάθε άλλο παρά για ένα μηχανιστικό καθορισμό των ιδεών από την υλιστική βάση. Δεν μπορεί να είναι διαφορετικά σε μια συνολικά δομημένη ολότητα —όπως δηλαδή ο Μαρξ έβλεπε το κοινωνικό σύμπλεγμα, με όλα τα σύνθετα συστατικά και διαστάσεις του. Και πράγματι, κάθε συστατικό έχει ένα πλήθος πλευρών που γεννούν ένα ανεξάντλητο πλήθος συνδυασμών:

4.1) μέσα σε κάθε επίπεδο (δηλαδή, μεταξύ ιδεών ή μεταξύ υλικών συντελεστών), σε κάποια ιστορική στιγμή.

4.2) μεταξύ επιπέδων (π.χ., μεταξύ ενός υλικού παράγοντος και μιας υπερδομής), και πάλι για κάποια ιστορική στιγμή.

4.3) μέσω της αλληλεπίδρασης ενός πλήθους διαφορετικών παραγόντων, που με τους μεταξύ τους δεσμούς επιτρέπουν χρονικές αντιστροφές σε βασικές δομικές ιεραρχίες σε

κάποια ιστορική συγκυρία, επιβεβαιώνοντας —σε αντίθεση με το μονόδρομο προσδιορισμό— τη δύναμη της υλικής βάσης (π.χ., ο κυρίαρχος ρόλος της πολιτικής στην αρχαιότητα ή του χριστιανισμού στο μεσαίωνα).

4.4) μέσω της διαλεκτικής των δομικών και ιστορικών καθορισμών εισάγονται κοινωνικά συμπλέγματα με ποιοτικά διαφορετικούς καθορισμούς —από την αρχική τους σύσταση— μέσα στη συνολική κοινωνική δομή, της οποίας οι χρονικές και υλικές διαστάσεις διαμορφώνονται διαλεκτικά με *συνέχεια μέσα στην ασυνέχεια* (και αντίστροφα). (Π.χ., στη διαμόρφωση των ιδεών πρέπει κανείς να διακρίνει μεταξύ, αφενός, της αρχικής σύστασης των ιδεών και των μορφών κοινωνικής συνείδησης και, αφετέρου, της τρέχουσας παραγωγής και διαμόρφωσης ιδεών. Μέσω της διαλεκτικής των δομικών και ιστορικών καθορισμών, καθώς και της διαλεκτικής συνέχειας-ασυνέχειας, νέες ιδέες εμφανίζονται μέσα στο πλαίσιο των παλαιών μορφών συνείδησης, σε ανταπόκριση με τις απαιτήσεις της κοινωνικής βάσης, ενώ —αντίστροφα— επηρεάζεται και τροποποιείται το παλαιό ιδεολογικό πλαίσιο).

Έτσι, η «αντίστροφη δράση των διάφορων πλευρών μεταξύ τους» και η δημιουργική δυναμική που προκύπτει από τους νέους, ενισχυμένους κοινωνικούς συνδυασμούς ανοίγει νέους δρόμους στην κοινωνική πρακτική της συνειδητής παρέμβασης, μετατοπίζοντας τα όρια των αρχικών υλικών δομών και προκαθορισμών. Είναι φανερό ότι, αυτή η άποψη της «αμοιβαίας δράσης» δείχνει αδύνατη κάθε μηχανιστική-αναγωγική ανάγνωση του Μαρξ.

5) Σε αντίθεση με τον ιδεαλιστικό «νοητικό κριτικισμό», ο Μαρξ υποδεικνύει την επανάσταση ως «την κινητήρια δύναμη της ιστορίας, της θρησκείας, της φιλοσοφίας και κάθε είδους θεωρίας». Για την εξήγηση των ιστορικών και ιδεολογικών αλλαγών δεν υποδεικνύεται κάποιος απλός μηχανισμός, αλλά ένα εξαιρετικά πολύπλοκο και δυναμικό κοινωνικό πλέγμα που, ενώ προέρχεται από την κρυστάλλωση ενός πλήθους δυνάμεων, καθορισμών και ιδεολογικών παραγόντων, αποτελεί συγχρόνως και την αφετηρία κάθε μελλοντικής εξέλιξης. Ο ίδιος ο Μαρξ, λίγες γραμμές πριν, στο εδάφιο που αναφέραμε, τονίζει την ανάγκη δημιουργίας «σε μαζική κλίμακα» αυτού που ονομάζει «κομμουνιστική συνείδηση», ως προϋπόθεση της επανάστασης⁹. Στη συνέχεια τονίζει ακόμη τη σπουδαιότητα της «επαναστατικής μάζας», σε αντίθεση με τις «ιδέες» —οσοδήποτε προωθημένες— που είναι αποκομμένες από τη δυναμική της κίνησης των μαζών. Το να δει, λοιπόν, κανείς την επανάσταση ως έναν απλό υλικό μηχανισμό δεν είναι παρά μια μεγάλη υπεραπλούστευση¹⁰.

6) Το τελευταίο σημείο που πρέπει να τονιστεί αφορά σε μια ακόμη λαθεμένη ανάγνωση του Μαρξ. Πράγματι, ερμηνεύουν την αντίληψη του Μαρξ για την ιστορία σαν να υποστήριζε μόνο ότι «οι συνθήκες δημιουργούν τους ανθρώπους», αγνοώντας τελείως τη διαλεκτική του τοποθέτηση για την ενεργητική-δημιουργική δράση του ανθρώπου πάνω στις συνθήκες. Αυτό είναι πολύ περιεργο, αν δούμε ότι ο Μαρξ στις *Θέσεις για τον Feuerbach* —γραμμένο την ίδια εποχή με τη *Γερμανική Ιδεολογία*— ρητά απορρίπτει τη μηχανιστική-υλιστική μονόδρομη άποψη¹¹. Επίσης, στο παραπάνω απόσπασμα από τη *Γερμανική Ιδεολογία*, η κριτική του κατά του ιδεαλισμού καθόλου δεν τον απομακρύνει από τη διαλεκτική εκτίμηση των προβλημάτων. Πράγματι, ο διαλεκτικός χαρακτήρας της «αμοιβαίας δράσης» ποιθενά δεν εκφράζεται καλύτερα από ό,τι στο «οι συνθήκες δημιουργούν τους ανθρώπους, ακριβώς όπως οι άνθρωποι δημιουργούν τις συνθήκες».

Όπως βλέπουμε, η πρώτη αυτή συστηματική διατύπωση του ιστορικού υλισμού στη *Γερμανική Ιδεολογία* περιέχει όλα τα βασικά στοιχεία που εμφανίζονται αργότερα στο διάσημο «Πρόλογο» του Μαρξ στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Το εδάφιο που είδαμε αποτελεί την άμεση έμπνευση στον «Πρόλογο» του 1859.

Ο μόνος όρος που λείπει από το παλαιότερο έργο του Μαρξ είναι η «υπερδομή». Όμως, έστω και αν αυτός ο όρος λείπει από τη *Γερμανική Ιδεολογία*, δεν λείπει η ίδια η έννοια. Βρίσκεται εκεί, περιγράφοντας το πώς οι ιδέες αναδύονται από την πραγματική κοινωνική πρακτική, και ακόμη ως προέκταση όρων, όπως «θεμέλιο», «βάση» κ.λπ., που χρησιμοποιούν για την παράσταση της παραγωγής των ιδεών και των μορφών κοινωνικής συνείδησης¹². Ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι η *Γερμανική Ιδεολογία* περιέχει όλα τα κύρια χαρακτηριστικά του ιστορικού υλισμού και συγχρόνως εκείνα τα διαλεκτικά στοιχεία που τη διαφοροποιούν από κάθε προηγούμενη υλιστική θεωρία. Έτσι, η μαρξιστική σύλληψη της ιστορίας διαμορφώνεται από την αρχή όχι απλά ως ιστορικός υλισμός—αντιστρατευόμενη τον ιδεαλισμό— αλλά ως διαλεκτικός υλισμός, σε συνειδητή αντίθεση προς όλες τις μορφές «νατουραλιστικού υλισμού»¹³.

3. Η Πενία του «Αντι-Ιστορισμού»

Στο πιο γνωστό εδάφιο όπου ο Μαρξ συνοψίζει τη θέση του για τη διαλεκτική σχέση μεταξύ βάσης και υπερδομής διαβάζουμε:

«Η έρευνά μου με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ούτε οι νομικές σχέσεις ούτε οι πολιτικές μορφές μπορούν να κατανοηθούν από μόνες τους ή στη βάση της λεγόμενης γενικής ανάπτυξης του ανθρώπινου νου, αλλά ότι αντίθετα προέρχονται από τις υλικές συνθήκες της ζωής, που στο σύνολό τους ο Χέγκελ χαρακτήρισε —ακολουθώντας τους Άγγλους και Γάλλους διανοητές του 18ου αιώνα— ως “κοινωνία των πολιτών”, που η ανατομία της έπρεπε να γίνει από την πολιτική οικονομία...

»Δημιουργώντας την κοινωνική τους ύπαρξη, οι άνθρωποι αναπόφευκτα εμπλέκονται σε σχέσεις μεταξύ τους, οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τη θέλησή τους —σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν σε κάθε στάδιο εξέλιξης των υλικών δυνάμεων της παραγωγής. Το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, το πραγματικό της θεμέλιο πάνω στο οποίο υψώνεται μια νομική και πολιτική υπερδομή, στην οποία και αντιστοιχούν ορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης.

»Οι αλλαγές στην οικονομική βάση οδηγούν, αργά ή γρήγορα, στο μετασχηματισμό όλης τη υπερδομής. Μελετώντας αυτούς τους μετασχηματισμούς, θα πρέπει κανείς να διακρίνει τον υλικό μετασχηματισμό των οικονομικών συνθηκών παραγωγής —που μπορεί να μελετηθεί με ακρίβεια, σαν να ήταν αντικείμενο φυσικής επιστήμης— από το μετασχηματισμό της πολιτικής, του δικαίου, της θρησκείας, της τέχνης και της φιλοσοφίας, αυτών δηλαδή των ιδεολογικών μορφών όπου ο άνθρωπος συνειδητά αντιλαμβάνεται τη σύγκρουση και την καταπολέμει.

»Όπως κανείς δεν κρίνει ένα πρόσωπο από ό,τι αυτό πιστεύει για τον εαυτό του, το ίδιο δεν μπορεί κανείς να κρίνει μια περίοδο μετασχηματισμού μέσα από τη δική του αυτο-συνείδηση, αλλά πρέπει να εξηγήσει τη συνείδηση αυτή από τις αντιθέσεις της υλικής ζωής —από τη σύγκρουση μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής.

Καμιά κοινωνική τάξη δεν μπορεί να καταστραφεί προτού αναπτυχθούν όλες οι δυνάμεις παραγωγής που η τάξη αυτή καθορίζει, ούτε νέες, καλύτερες, σχέσεις παραγωγής μπορούν να αντικαταστήσουν τις παλιές πριν ωριμάσουν οι υλικές συνθήκες ύπαρξής τους, μέσα στο πλαίσιο της παλιάς κοινωνίας. Η ανθρωπότητα βάζει ως σκοπούς μόνο αυτούς που μπορεί να φτάσει, διότι πράγματι κανείς διαπιστώνει ότι ένα πρόβλημα εμφανίζεται μόνο όταν οι υλικές συνθήκες για την επίλυσή του είναι ήδη παρούσες»¹⁴.

Στο εδάφιο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία της φράσης του Μαρξ «...θα πρέπει κανείς να διακρίνει τον υλικό μετασχηματισμό... από το μετασχηματισμό των ιδεολογικών μορφών...» Είναι, πράγματι, παράδοξο ότι διάφορες ερμηνείες όχι μόνο συχνά παραλείπουν αυτό το σημείο, αλλά και καταλήγουν ακριβώς στο αντίθετο! Και όμως, η προσεκτική ανάγνωση δείχνει καθαρά ότι σκοπός του Μαρξ είναι:

1. Να τονίσει την παραπάνω διάκριση, τονίζοντας τη σπουδαιότητα της ποιοτικής διαφοράς των όρων.

2. Να επιμείνει στο ότι η υπερδομή δεν μπορεί να προσδιορισθεί με την ίδια ακρίβεια όπως ο υλικός μετασχηματισμός των οικονομικών συνθηκών παραγωγής.

3. Να υποδείξει ότι, αφού υπάρχει μια διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ υλικής βάσης και υπερδομής —και αφού αλληλοεπηρεάζονται συνιστώντας από κοινού μια οργανική ολότητα— η εξέλιξη της τελευταίας δεν μπορεί να μελετηθεί με ακρίβεια, σαν να ήταν αντικείμενο φυσικής επιστήμης.

Εντούτοις, παραδόξως, το εδάφιο ερμηνεύεται συχνά σαν ο Μαρξ να έλεγε, «δεν πρέπει κανείς ποτέ να διακρίνει μεταξύ των υλικών μετασχηματισμών και των αντίστοιχων ιδεολογικών μορφών!» Τέτοιες παρερμηνείες ανοίγουν διάπλατα την πόρτα στην κατασκευή ενός κυριολεκτικά αγνώριστου μαρξισμού σε συμφωνία με τη φετιχιστική αντίληψη της επιστήμης. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της παρερμηνείας είναι μια αναγωγιστική παραμόρφωση που στοχεύει είτε σε μια στρουκτουραλιστική-μαρξιστική «αναβίωση», είτε —αντίθετα— στην τροφοδότηση των αστικών πολιτικών προσδοκιών με άλλη μια «οριστική αντίκρουση» του μαρξισμού και του δήθεν ιστορισμού του.

Τις συνέπειες της ταύτισης της μαρξιστικής σύλληψης με ένα μοντέλο εμπνευσμένο από τη φυσική επιστήμη τις βλέπουμε καθαρά στη γνωστή επίθεση του Popper κατά του μαρξισμού. Στην *Πενία του Ιστορισμού*¹⁵ —έναν τίτλο που υπαινισσόταν την *Πενία της Φιλοσοφίας*¹⁶ του Μαρξ— ο Popper δηλώνει κομπαστικά ότι «πέτυχα την απόρριψη του ιστορισμού»¹⁷. Και ιδού πώς «πετυχαίνει την απόρριψη»(!):

1. Η πορεία της ανθρώπινης ιστορίας επηρεάζεται δραστικά από την ανθρώπινη γνώση. (Εδώ η αλήθεια της υπόθεσης πρέπει να γίνει πιστευτή ακόμη και από εκείνους που θεωρούν ότι οι ιδέες μας —ακόμη και οι επιστημονικές— δεν είναι παρά προϊόντα της υλικής ανάπτυξης).
2. Το μέλλον της αύξησης της επιστημονικής γνώσης είναι απρόβλεπτο, ακόμη και με επιστημονικές μεθόδους.
3. Επομένως, απρόβλεπτη είναι και η μελλοντική πορεία της ανθρώπινης ιστορίας.
4. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να απορριφθεί η δυνατότητα για μια θεωρητική ιστορία, δηλαδή μιας ιστορικής κοινωνικής επιστήμης, αντίστοιχης της θεωρητικής φυσικής.

Δεν υπάρχει επιστημονική θεωρία της ιστορικής εξέλιξης που να χρησιμεύει ως βάση της ιστορικής πρόβλεψης.

5. Έτσι, ο στόχος της μαρξιστικής μεθόδου ακυρώνεται και ο ιστορισμός —κατά τον Popper (!)— καταρρέει¹⁸.

Όπως βλέπουμε, η όλη «ανασκευή» βασίζεται στην εισαγωγή και εξουδετέρωση ενός αχυρανθρώπου: στην αντικατάσταση του πολύπλοκου διαλεκτικού μοντέλου βάσης-υπερδομής από μια καρικατούρα, όπου οι ιδέες θεωρούνται μονόδρομα σαν παραπροϊόντα της υλικής εξέλιξης. Πρόκειται ασφαλώς για ένα χοντροκομμένο τρόπο παράκαμψης του προβλήματος, όπου κατασκευάζεται ένας εύκολος στόχος, στα μέτρα ενός κυκλικού σχήματος «ανασκευής».

Η πολεριανή «ανασκευή» στηρίζεται σε έναν αυθαίρετο διαχωρισμό της παραγωγής της γνώσης από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες της παραγωγής, με το σκοπό να αντιπαραταχθεί αυτή η τεχνητά αποκομμένη γνώση στις κοινωνικές-ιστορικές εξελίξεις και καθορισμούς.

Προφανώς, μια τέτοια αποκομμένη γνώση είναι άφρωτη στις κοινωνικές επιδράσεις και στη δυνατότητα πρόβλεψης. Εντούτοις, ορίζοντας κυκλικά τη γνώση με τρόπο που να ταιριάζει με τις απαιτήσεις της προβλέψεως «ανασκευής», η πραγματικότητα της γνώσης εξαφανίζεται χωρίς ίχνος, μαζί με τους όρους παραγωγής της. Στον υπαρκτό κόσμο η αντίληψη της γνώσης και η κοινωνική διαδικασία αλληλοκαθορίζονται διαλεκτικά ως προς το βαθμό επίδρασης και πρόβλεψης μεταξύ τους.

Έτσι, ενώ είναι πράγματι αδύνατη η πρόβλεψη της εμφάνισης αυτού ή του άλλου είδους γνώσης σε ένα ορισμένο ιστορικό διάστημα —ακριβώς όπως είναι, επίσης, αδύνατη η πρόβλεψη ειδικών γεγονότων μιας κοινωνικο-ιστορικής πορείας, είναι εντούτοις απόλυτα εφικτή η σύνδεση της ανάδυσης και εξέλιξης ενός ορισμένου είδους γνώσης με τις κοινωνικο-ιστορικές εξελίξεις, αφού κάθε εποχή διαμορφώνει το πλαίσιο όπου μαζί διαρθρώνονται η επιστημονική γνώση και οι θεσμοί και τα εργαλεία απόκτησής της.

Στους επαγωγικούς συλλογισμούς του Popper παραλείπονται και οι δύο όροι. Ο βαθμός πρόβλεψης της εξέλιξης της γνώσης καταντά μια κατηγορηματική άρνηση της δυνατότητας πρόβλεψης. Συγχρόνως όμως αγνοείται και ο βαθμός στον οποίο η «απρόβλεπτη» εξέλιξη της γνώσης ακυρώνει την κοινωνικο-ιστορική πρόβλεψη. (Με άλλα λόγια, αυτό που διαστρέφεται εδώ είναι ότι, αφού η εξέλιξη της γνώσης είναι πράγματι προβλέψιμη σε κάποιο βαθμό, και αφού αυτή η εξέλιξη της γνώσης δεν είναι παρά ένας μόνο από τους παράγοντες κοινωνικής εξέλιξης, τότε η ιστορική πρόβλεψη είναι πράγματι εφικτή σε κάποιο βαθμό). Ακούγεται πολύ καλύτερο —και στηρίζει την αξίωση «επέτυχα να ανασκευάσω τον ιστορισμό» περισσότερο πειστικά— αν μπορεί κανείς να υποστηρίξει κατηγορηματικά ότι, εφόσον η ανάπτυξη της γνώσης δεν είναι προβλέψιμη, ως πρόβλημα λογικά ανέφικτο, τότε η ιστορική πρόβλεψη είναι a priori αούνατη για οποιαδήποτε κλίμακα εκτός από την πιο μικροπική. Η παράλειψη αυτών των ποιοτικών βιαβαθμίσεων κάνει την πολεριανή συλλογιστική της «ανασκευής» ελαττωματική —ακόμη και με τους δικούς της όρους!

Όμως, ίσως, το πιο αποκαλυπτικό σημείο των ταυτολογιών του Popper είναι η «τέλική απόδειξη» που υποτίθεται ότι διατυπώνεται στο σημείο (4). Σύμφωνα με αυτό, «δεν υπάρ-

χει επιστημονική θεωρία της ιστορικής εξέλιξης», επειδή καμιά ιστορική σύλληψη δεν μπορεί να εξομοιωθεί με τη *θεωρητική φυσική*. Πρόκειται για μια ακόμη αυθαίρετη γνώμη που χρησιμοποιείται ως οδηγική οργανωτική αρχή κάθε ορθολογικής συζήτησης της επιστήμης και της ιστορίας —και έτσι η «απόρριψη» βασιίζεται κυκλικά στο ότι ο «ιστορισμός» δεν ικανοποιεί ένα αυθαίρετο μέτρο.

Στην πραγματικότητα, αυτό το αυθαίρετο μέτρο δεν είναι παρά ένα κόσκινο με τεράστιες τρύπες, που ακόμη και ένα μεγάλο μέρος των ίδιων των *φυσικών επιστημών* θα μπορούσε να περάσει από μέσα —και πολύ περισσότερο όλες οι *κοινωνικές επιστήμες*!

Η ιδεολογική εχθρότητα κατά του μαρξισμού εκφράζεται και σε ένα άλλο βιβλίο του Popper, με τίτλο *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*. Εκεί, οτιδήποτε δεν ταιριάζει στο απολογητικό σχέδιο να κρυφτούν και να καλυφθούν οι ρωγμές του κατεστημένου —και ειδικά η ιδέα αυτοδιαχείρισης της σοσιαλιστικής κοινωνίας από τους ενωμένους παραγωγούς, σύμφωνα με το δικό τους προγραμματισμό— απορρίπτεται κατηγορηματικά, ως δήθεν «ολισμός» και «προ-επιστημονικός τελειοκρατισμός». Η ιδεολογική προκατάληψη στην επίθεση αυτή φαίνεται στις γραμμές: «Μια πρόσθετη αιτία να θεωρούμε την ολιστική προσέγγιση στην κοινωνική επιστήμη ως προ-επιστημονική, είναι ότι αυτή περιέχει ένα στοιχείο τελειοκρατισμού. Όμως, αφού αναγνωρίζουμε ότι δεν μπορούμε να κάνουμε τη γη παράδεισο, αλλά απλώς μόνο μπορούμε να βελτιώσουμε λίγο τα πράγματα, τότε είμαστε βέβαιοι ότι δεν μπορούμε να τα βελτιώσουμε παρά μόνο *βαθμιαία*»¹⁹.

Η λογική της ποπεριανής, «επιστημονικής» αυτής μεθόδου είναι πράγματι προφανής. Πρώτα ονομάζει «στοιχείο τελειοκρατισμού» την ιδέα να βελτιωθούν οι συνθήκες της ζωής μέσω κοινωνικών αλλαγών, καταδικάζοντάς την ως «προ-επιστημονική». Στη συνέχεια ο «τελειοκρατισμός» εξισώνεται με δήθεν την επιθυμία για έναν «επί της γης παράδεισο» —οπότε, βέβαια, ο Popper μιλά για «ουτοπία». Έτσι, χωρίς στέρεη λογική αλλά ρητορικά, ο Popper συμπεραίνει —αυτό που ήταν ο σκοπός του (!)— ότι «τα πράγματα μπορεί να βελτιωθούν μόνο *λίγο λίγο*». Από εδώ, τέλος, συνάγει την «επιστημονική μέθοδό» του: οι κοινωνικές παρεμβάσεις μπορεί να γίνουν μόνο βαθμιαία, *λίγο λίγο* (!), μέσω τεχνολογικών χειρισμών.

Φυσιολογικά, ακόμη και αυτοί που βλέπουν τα λογικά αυτά σφάλματα κλείνουν τα μάτια τους επειδή συμπαθούν το αντι-μαρξιστικό κίνημα. Έτσι, η ποπεριανή «απόρριψη» με τις πολλαπλές κυκλικότητες —και με τον ισχυρισμό της ότι μιμείται τη θεωρητική φυσική (!)— γίνεται δεκτή ως τελική σοφία. Η ιδεολογική εχθρότητα και η λαθεμένη λογική παρουσιάζονται με επιτυχία ως «η λογική της επιστημονικής ανακάλυψης»!

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και οι πιο τραβηγμένες υποθέσεις συζητούνται σοβαρά στην «επιστημονική» αυτή ανάπτυξη, προκειμένου να δώσουν όπλα στην ιδεολογική αντιπαλότητα. Διαβάζουμε, έτσι, στην *Πενία του Ιστορισμού*:

«Υπάρχει, κατά τον Μαρξ, μια τάση "συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής". Όμως αυτό δεν θα μπορούσε να συμβεί στην περίπτωση ενός πληθυσμού που μειώνεται ραγδαία. Και κάτι τέτοιο μπορεί να είναι η συνέπεια εξω-οικονομικών συνθηκών, όπως εδεχόμενες εφευρέσεις ή επιδόσεις του βιομηχανικού περιβάλλοντος στην υγεία. Υπάρχει πλήθος τέτοιων συνθηκών και για να ερευνήσουμε τις πραγματικές συνθήκες για κάποια κοινωνική τάση, θα πρέπει να φανταστούμε κάτω από ποιες συνθήκες η τάση αυτή θα εξαφανιζόταν. Όμως, αυτό

είναι που δεν μπορεί να κάνει ο ιστορισμός, αφού είναι προκατειλημμένος για κάποια τάση και δεν διανοείται τις συνθήκες εξαφάνισής της. Μπορούμε να πούμε ότι η πενία του ιστορισμού είναι πενία φαντασίας»²⁰.

Εδώ βλέπουμε άλλη μια διαστρέβλωση του μαρξισμού, που τον παρουσιάζει ως μηχανιστικό υλισμό και χονδροειδή ντετερμινισμό. Και πράγματι, ο Μαρξ δεν μιλά γενικά για «συγκέντρωση των μέσων παραγωγής», αλλά καθορίζει με ακρίβεια τις αντικειμενικές συνθήκες μιας ιστορικά προσδιορισίμης τάσης με νέους όρους, όπως «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου», «μείωση του ποσοστού του κέρδους», «συγκεντροποίηση και συγκέντρωση του κεφαλαίου» κ.λπ. Και ασφαλώς, επίσης, ο Μαρξ δεν δίνει κάποιες φανταστικές «συνθήκες» που θα κάλυπταν τις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος και που προοιωνίζονται την κατάρρευση του συστήματος.

Αν σκεφτόμαστε, όπως ο Popper, για «ενδεχόμενες δυνατότητες» και «αρνητικές πιθανότητες», κανείς δεν θα έκανε το παραμικρό για να πραγματοποιηθεί κάτι, αφού θα πίστευε ότι τα πάντα είναι καταδικασμένα σε αποτυχία λόγω μιας «ενδεχόμενης» αντιξοότητας. Όπως στην πρακτική μας ζωή —που υπόκειται σε πλήθος περιορισμών— έτσι και η επιστήμη δεν μένει στις «ενδεχόμενες» αρνητικές δυνατότητες, αλλά εξετάζει τις συγκεκριμένες δυνατότητες και πιθανότητες που έχουν κάποια άμεση σχέση με το εξεταζόμενο πρόβλημα.

Είναι μάλλον αστείο, σε μια εποχή δραματικής αύξησης του πληθυσμού, να απορρίπτει κανείς το μαρξισμό επειδή «παρέλειψε», έναν αιώνα πριν, να λάβει υπόψη του το «ενδεχόμενο» μιας ραγδαίας μείωσης του πληθυσμού. Ακόμη και αν παραβλέψουμε τα ατυχή αντιπαραδείγματα του Popper, το γεγονός παραμένει ότι οι «ενδεχόμενες δυνατότητες» κ.λπ. —τόσο μακριά από τις πραγματικές κοινωνικο-οικονομικές τάσεις— κάθε άλλο παρά συνιστούν μια κριτική θεωρία για τις τελευταίες. Όμως, βέβαια, ακριβώς αυτόν το σκοπό είχε η όλη προσπάθεια του Popper!

4. Έννοιες και Μεταφορές: ένα Μεθοδολογικό Πρόβλημα

Σε αντίθεση με τις φετιχιστικές απόψεις για την επιστήμη και τις απλόϊκές τους ιδέες για την αιτιότητα —που ταυτίζουν τον κοινωνικό ντετερμινισμό με την αυτοκρατία μιας μηχανιστικής φυσικής επιστήμης, μιλούν για «ιστορικό αναπόφευκτο» και οδηγούν στον αναγωγισμό (ακόμη και αν δεν διαπνέονται από ιδεολογική εχθρότητα κατά του μαρξισμού!)— είναι σημαντικό να συλλάβουμε την κοινωνική αιτιότητα, διατηρώντας την πολυπλοκότητα των κοινωνικών καθορισμών μέσα σε ένα πλαίσιο αλληλεπιδράσεων. Η μαρξιστική θεωρία της βάσης και της υπερδομής φέρνει στην επιφάνεια τις ποιοτικά διαφορετικές διαστάσεις και τις αλληλεπιδράσεις τους, αντί να αναζητά κάποιον τελικό αναγωγισμό (προτείνοντας, π.χ., ότι καθετί μπορεί να αντιμετωπιστεί «με την ακρίβεια της φυσικής επιστήμης»).

Ασφαλώς, είναι ευκολότερο να χρησιμοποιούμε καθαρούς αναγωγισμούς και σχηματικά μοντέλα, αντί να προσεγγίσουμε τις φειγαλέες κοινωνικές διαδικασίες με έναν τρόπο

που αναπαράγει —μέσα σε ένα εννοιολογικό πλαίσιο— τη διαλεκτική δυναμική της πραγματικότητας. Στη δική μας συλλογιστική σκιαγραφούμε, με εικόνες και μεταφορές, το πολύπλοκο δικτύωμα των κατηγοριακών σχέσεων. Μια τέτοια σκιαγράφηση είναι αναγκαίο μέρος στην κατασκευή μιας θεωρίας, μολονότι όχι χωρίς μειονεκτήματα, διότι, αν και μας επιτρέπει να εστιαστούμε ταυτόχρονα σε ένα πλήθος διασυνδέσεων —που διαφορετικά θα ήταν αδύνατο— λειτουργεί συγχρόνως με λιγότερο ή περισσότερο προφανείς συνεπαγωγές και υπαινιγμούς. Οι τελευταίοι, πάντως, επιδέχονται ανάπτυξη και διάφορες ερμηνείες, που φέρνουν στο φως ενδεχόμενες διασυνδέσεις. Πράγματι, η σκιαγράφηση μιας θεωρίας με παρομοιώσεις και υπαινιγμούς θα γινόταν εμπόδιο σε μια πληρέστερη κατανόηση, αν δεν διασυνδεόταν με τα βασικά στοιχεία του προβλήματος.

Με αυτό το πρίσμα, οι όροι «βάση και υπερδομή», «ανάκλαση» και «αμοιβαία δράση» θα ήταν ακατανόητοι, αν θεωρούνταν κυριολεκτικά —όπως δυστυχώς συχνά γίνεται! Πράγματι, αφού δεν είναι παρά «μεταφορές», η κυριολεκτική χρήση τους θα ήταν, μοιραία, μηχανιστική²¹.

Η πλέον προβληματική από τις παραπάνω εικόνες —με ατέλειωτες αντιδικίες!— είναι η «θεωρία αντανάκλασης» για την τέχνη και τη γνώση. Στη βάση της βρίσκεται η πρόταση (από τη *Γερμανική Ιδεολογία* και στον «Πρόλογο» του 1859) ότι οι διάφορες μορφές της κοινωνικής συνείδησης προέρχονται από το υλικό έδαφος του κοινωνικού είναι —μια πρόταση που πολύ δύσκολα αντικρούεται, εκτός αν κανείς καταφύγει σε ιδεαλιστικές φαντασίες. Εντούτοις, η παρομοίωση της «αντανάκλασης» εύκολα στρέφει κάποιον σε μηχανιστικά σχήματα. Πράγματι, η εικόνα αυτή δεν αναπαράγει τη διαλεκτική πολυπλοκότητα των αλληλεπιδράσεων, αλλά υποβάλλει μια μονόδρομη σχέση, όπου το «ανακλώμενο» μέρος καταντά παθητικό.

Αλλά ούτε οι παραπάνω δυσκολίες ξεπερνιούνται με την απλή αναφορά της «αμοιβαίας δράσης». Το πρόβλημα ξεκινά από την κυριολεκτική, μηχανιστική χρήση της παρομοίωσης αυτής, που πρέπει να εκληφθεί μόνο σαν αφετηρία μιας δυναμικής εξήγησης. Και ούτε πολύ χρησιμεύει να προστεθεί ότι το αντικείμενο δεν ανακλάται απλά από τον καθρέφτη, αλλά και το ίδιο «αντιδρά προς τον καθρέφτη» —εφόσον είναι πολύ δύσκολο να φανταστεί κανείς τι νόημα θα μπορούσε να αποδώσει σε μια τέτοια «αντίδραση» με την κυριολεκτική έννοια της παρομοίωσης.

Σε κάθε περίπτωση, η ιδέα της «αμοιβαίας δράσης» δεν συνιστά από μόνη της ένα αυτόνομο διαλεκτικό εργαλείο, αφού εκ πρώτης όψεως υπενθυμίζει τον τρίτο νόμο της νευτώνειας μηχανικής, όπου και αποκτά την αρχική της σημασία. Η δυσκολία δεν είναι μόνο ότι στην πραγματικότητα εμφανίζεται ένα πλήθος στοιχείων που αλληλοεισδύουν τροποποιώντας και τροποποιούμενα μεταξύ τους στο πλαίσιο της διαλεκτικής μεταξύ βάσης και υπερδομής, αλλά επιπλέον τα στοιχεία αυτά δεν αποτελούν ομογενές σύνολο. Έτσι τα πράγματα περιπλέκονται, αφού θα πρέπει πρώτα να ομογενοποιηθεί το υλικό αυτό, πριν από τη θεώρηση της «αμοιβαίας δράσης» μεταξύ βάσης και υπερδομής.

Παρομοίως, η έννοια «βάση-υπερδομή» παρουσιάζει ένα πλήθος δυσκολιών. Αν κανείς την περιορίσει σε μια απλή χωρική παρομοίωση, εύκολα παρασύρεται σε μηχανιστικές παρερμηνείες για έναν απολιθωμένο, μονοδιάστατο προσδιορισμό, που δεν επιδέχεται έναν πιο χαλαρό «υπερπροσδιορισμό». Η αναγωγή της συντομογραφίας «βάση-υπερδομή» στη

μονοδιάστατη εικόνα της κατά γράμμα ερμηνείας της οδηγεί σε ένα στατικό σκελετό και όχι στο ζωντανό οργανισμό που αντιστοιχεί σε ένα δυναμικό κοινωνικό μεταβολισμό με όλο το πολύπλοκο «κυκλοφοριακό» σύστημά του.

Μεθοδολογικά, οι παραπάνω παραμορφώσεις δεν προέρχονται από αυτές καθαυτές τις παρομοιώσεις, αλλά από τη χρήση τους. Οι παρομοιώσεις και αναλογίες έχουν τα όριά τους, και ακόμη και η καλύτερη από αυτές «σπάει» σε κάποιο σημείο. Πρόκειται εδώ για ένα χαρακτηριστικό της διαδικασίας της σκέψης, καθώς αυτή προχωρεί σταδιακά περνώντας από πρόχειρες στάσεις προτού φτάσει στο στόχο της. Οι ενδιάμεσες αυτές στάσεις χρησιμεύουν μόνο ως αφετηρίες για το επόμενο βήμα, μόνο ως απαραίτητα εργαλεία.

Βέβαια, όλες αυτές οι «στάσεις» δεν είναι αναγκαστικά μόνο μεταφορές και αναλογίες. Αυτό που έχει σημασία όμως είναι ότι όλα αυτά τα ενδιάμεσα βήματα —μεταφορές ή όχι— πρέπει στη συνέχεια να διαρθρωθούν μεταξύ τους σε μια συνολική ανάλυση, ενώ συγχρόνως θα εξυπηρετούν τις απαιτήσεις του δικού τους μεταβαλλόμενου πλαισίου. Αν, λοιπόν, περιοριστεί κανείς στην κατά γράμμα ερμηνεία τους, δεν θα μπορέσει ποτέ να προχωρήσει στη διάθρωση μεταξύ τους, αλλά ούτε και στον εμπλουτισμό τους. Όμως συχνά οι «στάσεις» αυτές μετατρέπονται σε τέρατα, περιορίζοντας καθετί νέο, εκλογικεύοντας μάλιστα μια προκρούστεια τακτική. Είναι, λοιπόν, ανάγκη να μην ξεχνούμε ότι μεταφορές και αναλογίες δεν έχουν παρά προσωρινό χαρακτήρα και να τις χειριζόμαστε προσεκτικά μέσα στα όριά τους, έτοιμοι να τις εγκαταλείψουμε μόλις αυτές αρχίσουν να εμποδίζουν τον εμπλουτισμό τους και τη διάθρωση μεταξύ τους.

5. Τεχνολογικός Ντετερμινισμός και Διαλεκτική

Στη μαρξιστική σύλληψη των κοινωνικών διαδικασιών και μετασηματισμών, κάθε στοιχείο θεωρείται στη διαλεκτική του σύνδεση με όλα τα άλλα. Το σύνολο συλλαμβάνεται διαλεκτικά μόνο όταν οι «στιγμές» του είναι δυναμικά διασυνδεδεμένες με τη συνολική δομή. Υφίσταται, δηλαδή, μια θεμελιακή συνεκτικότητα μεταξύ της συνολικής δομής και των «μικρο-δομών» της, που χωρίς αυτή θα είχαμε μόνο μια χασομή συσσώρευση ξεχωριστών στοιχείων, και όχι μια εξελισσόμενη κοινωνική ολότητα, με τις δικές της τάσεις.

Με αυτή την έννοια, η σχέση μεταξύ βάσης και υπερδομής είναι διαλεκτική, επειδή και οι δύο συντίθενται με ένα μη αναγώγιμο διαλεκτικό τρόπο. Η παράλειψη της βασικής αυτής αλήθειας οδηγεί σε μηχανιστικές παραμορφώσεις της μαρξιστικής σύλληψης, όπως αυτή του «τεχνολογικού ντετερμινισμού» των Kautski και Bukharin ή και άλλες λιγότερο γνωστές. Σωστά ο Lukács τονίζει σε ένα από τα πρώτα δοκίμιά του:

«Ο Bukharin αποδίδει στην τεχνολογία έναν πολύ καθοριστικό ρόλο, που ξεφεύγει τελείως από το πνεύμα του διαλεκτικού υλισμού... Ο Bukharin υποστηρίζει ότι κάθε σύστημα κοινωνικής τεχνικής προσδιορίζει ετισης τις σχέσεις εργασίας. Αποδίδει την κυριαρχία της φυσικής οικονομίας, κατά την κλασική εποχή, στο χαμηλό επίπεδο της τεχνικής ανάπτυξης... Υποστηρίζει ότι οι αλλαγές της τεχνικής συνεπάγονται αλλαγές στην κοινωνική κατανομή της εργασίας. Θεωρεί ότι τελικά η κοινωνία εξαρτάται από τις τεχνολογικές εξελίξεις, που είναι ο καθοριστικός παράγοντας των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας κ.λπ. Όμως

αυτή η τελική ταυτοποίηση της τεχνολογίας με τις δυνάμεις παραγωγής ούτε σωστή είναι ούτε μαρξιστική. Η τεχνολογία είναι μόνο ένα μέρος —ασφαλώς σπουδαίο— των κοινωνικών δυνάμεων παραγωγής, αλλά δεν συμπίπτει με αυτές ούτε είναι το απόλυτο κίνητρο των αλλαγών τους²².

Στις προσεγγίσεις αυτού του είδους, η υπεραπλουστευτική ερμηνεία του μοντέλου «βάση-υπερδομή», σαν μιας άκαμπτης μονοσήμαντης αντιστοιχίας μεταξύ των δύο, στηρίζεται στη μηχανιστική αναγωγή της ίδιας της «βάσης» σε ένα μόνο από τα συστατικά της, ταυτίζοντάς τη δηλαδή με την τεχνολογία και εξαφανίζοντας όλους τους εσωτερικούς διαλεκτικούς συνδέσμους, που όμως συνθέτουν την έννοια της *κοινωνικής δομής* (ή κοινωνικο-οικονομικής).

Έτσι, η αβάσιμη κυριολεκτική ερμηνεία του μοντέλου «βάση-υπερδομή» αποκαλύπτει την εννοιολογική άκαμψία όλων αυτών των μηχανιστικών-αναγωγικών θεωριών. Αυτός ο μηχανιστικός τεχνολογικός ντετερμινισμός δεν προκαλείται από τη μαρξιστική παρομοίωση, αλλά από μια φετιχιστική άποψη για την επιστήμη, την αιτιότητα, την αντικειμενικότητα και την τεχνολογία και εξυψώνει μια χονδροειδή, κυριολεκτική ερμηνεία της «βάσης-υπερδομής» σε μια αυθεντική στήριξη αμφίβολων θέσεων.

Σε πλήρη αντίθεση, ο Μαρξ καθορίζει την κοινωνικο-οικονομική δομή στο εδάφιο που πριν αναφέρθηκε από τον Πρόλογο του 1859, ως «το σύνολο των σχέσεων παραγωγής» — μια καθαρά διαλεκτική έννοια. Στο σχήμα του αυτό περιλαμβάνονται όλες οι υλικές και εργασιακές διαδικασίες και, ασφαλώς, κάθε δυνατή μορφή της τεχνολογίας. Θεμελιώνεται έτσι μια αναπόφευκτη διαλεκτική σχέση μεταξύ των δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και μόνο έτσι δομείται το σύνολο: μέρη που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους προς όλες τις κατευθύνσεις μέσω της αλληλοεμπλοκής τους.

Η διαλεκτική υπάρχει παντού ή πουθενά! Αν εξαιρεθεί από τον κοινωνικό καθορισμό των παραγωγικών δυνάμεων και της τεχνολογίας, τότε καταντά ένα ψευδο-ιστορικό εργαλείο ανίκανο να εξηγήσει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αποστερώντας το μοντέλο της «βάσης-υπερδομής» από την εξηγητική του αξία.

Η παραπάνω διαλεκτική γίνεται ανάγλυφη όταν ο Μαρξ επιμένει για «τη διαλεκτική μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, μια διαλεκτική που τα όριά της πρέπει να καθοριστούν και που δεν καταργεί τις πραγματικές διαφορές»²³. Αυτή η διαλεκτική κάνει την παρομοίωση «βάση-υπερδομή» όχι μόνο αποδεκτή αλλά και διαφωτιστική, διότι καμιά γραφική παρομοίωση δεν θα βοηθούσε αν στο βάθος η θεωρία ήταν μηχανιστική και άκαμπτη. Αντίστροφα, σε ένα «μηχανιστικό μαρξισμό», αλλάζουν δραστικά το μοντέλο «βάση-υπερδομή», αφού έχουν αλλοιώσει σε βάθος την ίδια τη θεωρία, ώστε να εξυπηρετεί τον αναγωγισμό του ντετερμινισμού.

Η διαλεκτική προσέγγιση φέρνει στην επιφάνεια τις εσωτερικές διασυνδέσεις του συνόλου, ενώ συγχρόνως διαχωρίζει —καθορίζει τα όρια, όπως τονίζει ο Μαρξ— τα δυναμικά στοιχεία που συνιστούν το σύνολο. Και τα δύο αυτά στάδια είναι απολύτως απαραίτητα. Η θεώρηση του πλήθους των διασυνδέσεων βοηθά να συλλάβουμε το δυναμισμό της εξέλιξης του συνόλου. Όμως, συγχρόνως, ο «καθορισμός των ορίων» επιτρέπει να διατηρήσουμε τις *πραγματικές διαφορές* μεταξύ των στοιχείων του συνόλου, χωρίς τις οποίες το πρώ-

το στάδιο δεν θα έδινε μια διαλεκτική δομή αλλά μια *χαοτική* ροή σχημάτων και αποχρώσεων που συμφύρονται μεταξύ τους.

Μια «διαλεκτική» χωρίς τις γραμμές διαχωρισμού των στοιχείων θα κατέληγε στην τετριμμένη περιγραφή, όπου «το καθετί συνδέεται με όλα τα άλλα». Εκτός από τον καθοριστικό χαρακτήρα των διασυνδέσεων, την ίδια βαρύτητα έχει η *ιδιαιτερότητα* των στοιχείων. Κατά συνέπεια, το αντικείμενο της διαλεκτικής έρευνας πρέπει να συλληφθεί ως μια ολότητα της οποίας τα μέρη δεν συνδέονται απλώς, ούτε έχουν το ίδιο βάρος, αλλά συναποτελούν ένα *δομημένο όλο*, με *εσωτερική τάξη* και καθορισμένες *ιεραρχίες* —έστω και αν οι τελευταίες πρέπει να θεωρηθούν ως δυναμικά ρευστές, σύμφωνα με την ενδογενή φύση του *διαλεκτικού* συμπλέγματος.

Η εγκυρότητα του μαρξιστικού μοντέλου «βάση-υπερδομή» προκύπτει ακριβώς από την ικανότητά του να θέτει σαφώς όρια και διακρίσεις, εστιάζοντας πάνω στις ιστορικές ιδιαιτερότητες μέσα στο δομικό πλαίσιο των διαλεκτικών διασυνδέσεων, όπου αναδεικνύονται συγχρόνως και οι πραγματικές διαφορές. Επειδή οι δομικοί και ιστορικοί καθορισμοί συνιστούν έτσι μια αδιαχώριστη ενότητα, δεν υπάρχει χώρος για το απόλυτο, για την «αιώνια διατήρηση των σχέσεων παραγωγής» —όμως ούτε και για το αντίθετο, δηλαδή έναν αποπροσανατολιστικό «ιστορικό σχετικισμό».

Ο *ιστορικός υλισμός*, όπως δηλώνει και το όνομά του, εξηγεί τις διάφορες κοινωνικές διαδικασίες και πνευματικές εξελίξεις μέσα στο πλαίσιο της συνεκτικής πολυπλοκότητας των σχέσεών τους με το *υλικό υπόβαθρο*, χωρίς να τις ανάγει σε κάποια αφηρημένη υλική οντότητα. Πράγματι, η *διαλεκτική σχέση* με μια υλική δομή δεν σημαίνει καθόλου και την ταυτοποίηση με αυτή, ενώ, συγχρόνως, το υλικό αυτό υπόβαθρο έχει έναν εγγενή ιστορικό χαρακτήρα.

Για να δούμε την αντι-σχετικιστική στάση και, συγχρόνως, την πλήρη ευκαμψία της μαρξιστικής προσέγγισης, θα πρέπει να σκιαγραφήσουμε την αντίληψη του Μαρξ για τους διαλεκτικούς εσωτερικούς προκαθορισμούς.

Ο *κοινωνικός μεταβολισμός* αποτελεί το τελικό πλαίσιο της μαρξιστικής αντίληψης, αφού περιλαμβάνει το σύνολο των καθορισμών —από τις άμεσες υλικές διαδικασίες έως τις πλέον έμμεσες πνευματικές εξελίξεις. Η δομική θεμελίωση όλων των κοινωνικών διαδικασιών βρίσκεται στον αντικειμενικά *δια-ιστορικό* χαρακτήρα των *κοινωνικών οντολογικών καθορισμών*, αφού είναι γεγονός ότι ο κοινωνικός μεταβολισμός ξεπηδά —ακόμη και για το πιο υποθετικό ανώτερο επίπεδο κοινωνικής και τεχνολογικής εξέλιξης— από το *μεταβολισμό μεταξύ του ανθρώπινου γένους και της φύσης*.

Στο σημείο πάντως αυτό απαιτούνται δύο διευκρινίσεις, ώστε να αποφευχθούν παρανοήσεις.

Πρώτον, «*δια-ιστορικός*» σημαίνει αυτό που η λέξη λείει (!), δηλαδή *μέσα από την ιστορία* —και όχι «*υπερ-ιστορικός*», *πάνω από την ιστορία*. Η πρώτη έννοια αναφέρεται στη συνεχή αναπαραγωγή— έστω με μεταβαλλόμενη βαρύτητα ως προς την υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα —των καθοριστικών προσδιορισμών και διαδικασιών *μέσα από την ιστορία*, ενώ η έννοια «*υπερ-ιστορικός*» δεν είναι παρά ένας μεταφυσικός μυστικισμός.

Δεύτερον, μολονότι οι θεμελιακοί υλικοί καθορισμοί της κοινωνικής ζωής *διαϊωνίζονται* ιστορικά, ασφαλώς δεν παραμένουν πάντα στην ίδια θέση στην ιεραρχία των κοινωνι-

κών δυνάμεων που ρυθμίζουν τις ιστορικά *ειδικές* κοινωνικές μεταβολές. Αντίθετα, παραμένουν σε λανθάνουσα κατάσταση και έτσι μπορεί να αναδυθούν εκρηκτικά —ακόμη και σε κάποια στιγμή εξαιρετικής κοινωνικής ανάπτυξης! Επειδή όμως ακριβώς μπορεί να μένουν σε λανθάνουσα κατάσταση μέσα στη βάση, αποκτούν σημασία άλλες έμμεσες δυνάμεις μέσα στην υπερδομή, οι οποίες τότε αποκτούν κυρίαρχη σημασία μέσα στη δομική ιεραρχία.

Έτσι, η κοινωνική ολότητα, σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή, συνίσταται από ένα πλήθος αλληλοκαθορισμών —καθένας τους με μεταβαλλόμενο, σχετικό βάρος, το οποίο εξαρτάται από τη λειτουργία που επιτελεί μέσα στον κοινωνικό μεταβολισμό. Ο τελευταίος πάλι εξαρτάται από το βαθμό της ιστορικο-οικονομικής ανάπτυξης της εξεταζόμενης κοινωνίας και, επίσης, από την πετυχημένη λειτουργία των καθορισμών αυτών, που μέσα στην ιεραρχία τους δημιουργούν τις συνθήκες ύπαρξης της κοινωνίας αυτής. Όσο η λειτουργία αυτή εξελίσσεται ομαλά, οι θεμελιακοί, «εκρηκτικοί» καθορισμοί δεν εμφανίζονται *άμεσα*, αλλά υποκαθίστανται από δυνάμεις και καθορισμούς στο πλαίσιο της «υπερδομής». Όμως οι θεμελιακοί καθορισμοί είναι πάντα εκεί και επανεργοποιούνται σε στιγμές μεγάλων διαταραχών του κοινωνικού μεταβολισμού, προκαλώντας έτσι βαθιές ανακατατάξεις στις υπάρχουσες δομικές ιεραρχίες.

6. Η Διαλεκτική της Δομής και της Ιστορίας

Ανακεφαλαιώνοντας, ας τονίσουμε τα εξής σημεία:

1. Το κοινωνικό σύνολο ορίζεται ως μια αυστηρά δομημένη ολότητα (σε αντίθεση με τον «ιστορικό σχετικισμό»), η οποία διαθέτει εσωτερικές —δυναμικά μεταβαλλόμενες— ιεραρχίες και καθοριστικές «στιγμές».

2. Η μαρξιστική παρομοίωση της «αντανάκλασης» πρέπει να θεωρηθεί —μαζί με το μοντέλο «βάση-υπερδομή» και τις ενσωματωμένες «αμοιβαίες δράσεις»— μέσα στο πλαίσιο της ιστορικά διαρθρωμένης και εύκαμπτης σύλληψης των δομικών ιεραρχιών, και όχι σαν μια *στατικά* καθορισμένη, άπαξ δια παντός *μηχανιστική* τάξη πραγμάτων.

3. Τα μέρη της υπερδομής —νόμοι, πολιτική, τέχνες, θηϊκή κ.λπ.— *αναδύονται* (όπως γίνεται σαφές στη *Γερμανική Ιδεολογία* και στον *Πρόλογο* του 1859) από τους θεμελιακούς υλικούς καθορισμούς της κοινωνικής ζωής, αλλά δεν μένουν πάντα σε *άμεση* εξάρτηση από αυτούς. Έτσι έχουν *σχετική αυτονομία* και κάποια ανεξάρτητη εξέλιξη, ώστε δεν έχει νόημα πάντα η επιμονή στην περιγραφή τους μέσω των θεμελιακών καθορισμών.

4. Αυτή η σχετική αυτονομία των μερών της υπερδομής επιτρέπει, υπό ορισμένες συνθήκες, τον απεργλωβισμό τους από τους άμεσους υλικο-οικονομικούς καθορισμούς. Χωρίς τη σχετική αυτή αυτονομία, ο μαρξιστικός λόγος για το σοσιαλισμό θα ήταν χωρίς λογική συνοχή.

5. Οι αρχικοί υλικοί καθορισμοί παραμερίζονται βαθμιαία στην ιστορική πορεία και η αυστηρότητά τους περιορίζεται σημαντικά, ενώ πολλαπλασιάζονται οι παραγωγικές δυνάμεις. Όμως, συγχρόνως, δεν εξαφανίζονται ποτέ αλλά παραμένουν σε *λανθάνουσα* κατάσταση πίσω από τους κοινωνικούς μηχανισμούς παραγωγής και κατανάλωσης. Και πράγματι, επανεμφανίζονται βίαια σε στιγμές κάποιας μεγάλης διαταραχής του κοινωνικού με-

ταβολισμού —με τόσο μεγαλύτερη ένταση, όσο γενικότερες είναι οι συνθήκες που προκαλέσαν τη διαταραχή μέσα στο συνεχώς διευρυνόμενο πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής.

6. Οι διαμεσολαβήσεις στην υπερδομή δεν είναι μετέωρες και ούτε ακολουθούν τη δική τους πορεία —παρά τη σχετική τους αυτονομία— αλλά αποτελούν τους κοινωνικο-ιστορικούς φορείς καθοριστικών υλικών παραγόντων με τους οποίους ενσωματώνονται αμοιβαία μέσω κατάλληλων μορφών και διαμεσολαβήσεων. Η ενσωμάτωση αυτή είναι ιδιαίτερα διακριτή στα πρώιμα στάδια της κοινωνικής εξέλιξης.

7. Μια ανώτερη μορφή κοινωνικής εξέλιξης δεν συμπίπτει με μια χαμηλότερη βαθμίδα οικονομικού προκαθορισμού, όπως ισχυρίζεται ο καπιταλισμός. Όμως δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι και μια προχωρημένη εξάρτηση της κοινωνίας από τις υλικο-οικονομικές διαδικασίες λειτουργεί μόνο μέσω προσεκτικής και πολύπλοκης οργάνωσης, που περιλαμβάνει όχι μόνο την υλική βάση αλλά και ολόκληρη την υπερδομή. Μια κρίση σε τέτοιες μορφές κοινωνικο-οικονομικού μεταβολισμού περικλείει όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, υπογραμμίζοντας έτσι την ανάγκη για ριζική διόρθωση της κοινωνίας ως σύνολο. (Προφανώς, η μετάβαση από την ελεγχόμενη κατανάλωση στην «πολυτέλεια» απαιτεί όχι μόνο ορισμένες υλικές συνθήκες, αλλά και την κινητοποίηση ενός πλήθους μηχανισμών της υπερδομής —μόδα, έρευνα αγοράς, διαμόρφωση των προτιμήσεων μέσω της διαφήμισης, ώστε να δημιουργηθεί και παγιωθεί το σύστημα αξιών της «κατανάλωσης». Ίσως όμως είναι λιγότερο φανερό ότι οι διακινήσεις στην καπιταλιστική οικονομία απαιτούν ένα σφιχτά διαρθρωμένο σύστημα σχέσεων μέσα στην πολιτεία —παρά το μύθο της «ιδιωτικής» επιχείρησης και της «ιδιωτικής» πρωτοβουλίας. Η μετάβαση από το χάρτινο και μεταλλικό νόμισμα στην ηλεκτρονική διακίνηση των κεφαλαίων και των κερδών των πολυεθνικών εταιριών δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο μέσω της μαζικής παρέμβασης του καπιταλιστικού κράτους, ως του τελικού εγγλητή αυτών των διακινήσεων —απροκαλύπτα ή όχι!).

8. Η σχετική αυτονομία στις λειτουργίες της υπερδομής —σημεία 3 και 4— υπογραμμισαν τη δυνατότητα μιας σοσιαλιστικής μετατροπής των καπιταλιστικών προκαθορισμών. Η μετατροπή πάντως αυτή δεν είναι χωρίς κάποιους περιορισμούς:

Αφού η μετάβαση από τον καπιταλισμό προς τη «νέα ιστορική μορφή» απαιτεί τη ριζική ανακατασκευή των εσωτερικών ιεραρχιών που κυριαρχούνται από την οικονομία, θα πρέπει η αναγκαία ρήξη των πρακτικών που επικρατούν να έχει άμεσα μια πολιτική μορφή. Όμως επειδή η καπιταλιστική υλικο-οικονομική κυριαρχία ασκείται σε παγκόσμια κλίμακα, η πολιτική ρήξη —εφόσον η πολιτική ασκείται σε κρατικό επίπεδο— δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη ως προς το σχολό και την έκτασή της —αρχικά τουλάχιστον— χωρίς να έχει την παγκοσμιότητα που πράγματι χρειάζεται για το στόχο της.

Τα παραπάνω οκτώ σημεία δείχνουν ανάγλυφα ότι η δομική και η ιστορική άποψη είναι αδιαχώριστες μεταξύ τους. Η δομή είναι βυθισμένη στην ιστορία, ενώ η ιστορικότητα διαμορφώνεται πάντα ως ένα ειδικό σύνολο δομικών καθορισμών.

Μετάφραση: Ν. Ταμπάκης

Σημειώσεις

1. Engels, «Speech at the Graveside of Karl Marx» (Mars 17, 1883). Marx-Engels, *Selected Works*, Foreign languages Publishing House, Moscow, 1951, τ. 11, σ. 153.
2. Marx, *Theses on Feuerbach*, Marx-Engels, *Collected Works*, London, Lawrence and Wishart, 1975 (εφεξής MECW), τ. 5, σ. 3.
3. Marx, *Grundrisse*.
4. Hegel, *Philosophy of Right*, σ. 220.
5. Marx, *Grundrisse*, Penguin Books, 1973, σσ. 104 κ.ε.
6. *Ibid*, σ. 106.
7. MECW, τ. 5, σσ. 53-4.
8. Στο *Οντολογία και Κοινωνική συνείδηση* (Merlin Prss, London, 1978) ο Λούιατς τονίζει ότι και οι μικρότερες συνιστώσες του κοινωνικού πλέγματος είναι και αυτές πλέγματα.
9. MECW, τ. 5, σσ. 52-3.
10. *Ibid*, σ. 54.
11. *Ibid*, σ. 4.
12. Η πραγματική καινοτομία στον Πρόλογο του 1859 ως προς αυτό, βρίσκεται στον τονισμό του διαμεσολαβητικού ρόλου του νομικού και πολιτικού εποικοδομήματος.
13. *Grundrisse*, σ. 109.
14. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Lawrence and Wishart, London, 1971, σσ. 20-21.
15. Routledge and Kegan Paul, London, 1957.
16. *Ibid*, σ. XI.
17. *Ibid*, σ. IX.
18. *Ibid*, σσ. IX-X.
19. *The Poverty of Historicism*, σ. 75.
20. *Op. cit.*, σσ. 129-30.
21. Βλ. το δοκίμιό μου στο *Philosophy, Ideology and Sociale Science*, Harvester Press, 1986.
22. Lukács, *Political Writings, 1919-1929*, N.L.B., London, 1972, σ. 136.
23. Marx, *Grundrisse*, σ. 109.